

СПРЕЧАВАЊЕ ПРОДОРА ЊЕМАЧКОГ 21. БРДСКОГ АРМИЈСКОГ КОРПУСА НА ПРАВЦУ ДАНИЛОВГРАД-НИКШИЋ И БОРБЕ ЗА КОНАЧНО ОСЛОБОЂЕЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Њемачко-четнички планови и снаге

Двадесетог септембра 1944. године, командант Југоистока генерал фон Вајкс извијестио је њемачку Врховну команду да су му снаге у Србији и Македонији у тешкој ситуацији, пошто Црвена армија очевидно намјерава да оствари контролу над тим подручјима. Енглези и Американци то не ометају него помажу, упркос чињеници да имају официре за везу код Драже Михаиловића. Због опасности да Руси униште његове снаге, фон Вајкс је предлагао да се трупе из Грчке повуку прије евакуације егејских острва. Тиме би неке јединице биле жртвоване, али би се главнина трупа очувала за неопходну одбрану на сјеверу. Иначе, све те снаге би дужим задржавањем на југу биле доведене у опасност. То тим прије што су „јединице банди“ прешле у одлучујући напад на саобраћајне линије и позиције окупационих снага у Србији и Македонији. Таква озбиљност ситуације принудила је овог Хитлеровог генерала да ода, наравно нежељено, признање својим противницима. Он, наиме, каже: „Треба коначно сматрати погрешном квалификацију тога непријатеља као 'бандитског противника' а (исто тако и квалификацију) борбе која се води против њега као 'рат против банди'. Ради се, изузимајући новоформиране јединице, о оперативном и тактичком добро вођеним, тешким оружјем до завидне мјере наоружаним групацијама снага, које се одликују динамиком коју не треба потценити и чија борбеност стално расте”.¹

Њемачка Врховна команда није била склона оваквој жртви. Због тога је фон Вајкс 3. октобра наредио да се евакуација Грчке убрза, због потребе јачања одбране Београда и нове линије Скадар-Скопље-Неготин. Како се морало обезбиједити вријеме за повлачење 14.000 војника са Крита, 6.300 војника са Родоса, и 1.600 војника са Лероса повлачење на нову одбрамбену линију у Албанији и Македонији, требало је да почне 10. октобра. Само је једна пуковска борбена група из састава 181. дивизије упућена ноћу 3/4. октобра за Београд, а група „Шојерлен“ из Македоније, почела је извлачење ка Косовској Митровици.² Упућивањем ових дјелова 181. дивизије за Београд, ослабљене су њемачке снаге у рејону Скадра, па је на тај простор, 8. октобра, повучена Харендорфова група из Матешева.

1

Зборник докумената, XII, 4, 135.

2

Њемачке трупе су често називане по именима команданата. Тако и ова. Шојерлен (Nein Scheurlen) био је до 6. септембра војноуправни командант Грчке, а од тада командант окупационих снага Македоније. Његове снаге (око 10.000 војника) повлачиле су се преко Новог Пазара и Сјенице за Босну.

Тринаестог октобра, команда групе армија „Е“ одредила је нову одбрамбену линију 21. брдског армијског корпуса од Гацка, преко Шавника и Андријевице до Скадра и Љеша. При том је требало да дјелови корпуса код Андријевице запријече пут Беране (односно Пећ) - Подгорица, како би се, касније, отворио пут Беране-Вишеград.³ Али је већ сјутрадан командант Југоистока наредио убрзано повлачење са југа, при чему ће, како је нагласио, дјелови групе армија „Е“ морати себи да крче пут преко Никшића и Требиња, ка Мостару.⁴ Због тога је команда ове групе, 16. октобра, укинула своје наређење 21. корпусу од прије три дана, јер је њему намијењен задатак да држи отвореним пут Скадар-Подгорица-Никшић-Требиње, као пут од одлучујућег значаја за повлачење ка Мостару.⁵ Четрнаестог октобра команда Групе армија „Е“ стигла је из Солуна у Косовску Митровицу. Одатле је командант са групом официра отпутовао авионом за Сарајево, а начелник штаба је остао да се креће са трупама преко Краљева.

Како је, због продора снага Црвене армије и јединица НОВЈ у област Београда, вардарско-моравски правац био коначно изгубљен за повлачење њемачких снага, 18. октобра су одређена три преостала правца: „Црвени“, Краљево-Чачак-Ужице-Вишеград, „зелени“, Косовска Митровица-Нови Пазар-Пријеполје-Вишеград и „плави“, Скадар-Подгорица-Никшић-Требиње-Мостар. „Црвеним“ и „зеленим“ требало је да се повлаче главнина Групе армија „Е“, а „плавим“ 21. брдски армијски корпус. Овом задњем је тада наређено да се припреми за покрет. Али, будући да се предвиђало да ће до почетка новембра корпус прикупити снаге које ће бити у стању да изврше продор само до Никшића, а даље ка Требињу тек по пристизању нових снага преко Албаније, од команданта 2. оклопне армије је затражено да ка Требињу упути дјелове 5. СС корпуса, који би прихватили 21. корпус.

Послије ослобођења Дубровника и искрцавања енглеских дјелова, чија је јачина прецијењена, закључено је да је пут Никшић-Требиње-Столац угрожен, па је одлучено да се повлачење изведе путем Никшић-Билећа-Гацко-Невесине. Двадесет девог октобра је наређено 21. корпусу да испита могућност повлачења од Подгорице преко Матешева и Пљеваља, уз истовремено „отварање“ превоја Чакора. Тај правац у први мах није изгледао погодан, због дужине, јер је у односу на крајњи циљ - Мостар, био заобилазан, а водио је тешким планинским тереном, на коме су очекиване јаче партизанске снаге. Због тога је, 5. новембра, дефинитивно наређено да 21. корпус што прије крене једном борбеном групом „плавим путем“ и заузме рејон сјеверно од Мостара, гдје би се нашао на десном крилу Групе армија „Е“, која ће посјести нову одбрамбену линију на Дрини.⁶

3

Зборник докумената, XII, 4, прилог бр. 2, Ратни дневник команде Групе армија „Е“. (Даље: Дневник Гр. а. „Е“), биљешка за 13. октобар 1944.

4

Група аџармија „Е“ имала је у свом саставу 21, 22, 34. и 91. корпус и већи број самосталних и комбинованих дивизија и група, са укупно 249.000 војника. Зборник докумената, XII, 4, 174, преглед бројног стања групе на дан 16. новембра 1944.

5

Зборник докумената, XII, 4, 155.

6

Дневник Гр. а. „Е“, биљешке од 13. октобра до 5. новембра 1944.

78

Павле Ђуришић је 23. септембра јавио шефу истакнутог дијела четничке Врховне команде Захарију Остојићу да Њемце у Црној Гори треба разоружати, али да он то сам не може учинити, због партизана, који ће га одмах напасти. А да није партизана, он би „направио чудо од Шваба”. Предлагао је да му Војислав Лукачевић пошаље два-три члана мисије (ваљда англо-америчке, за коју је претпостављао да се налази код Лукачевића) који би га заштитили од партизана, а он би онда ударио на Њемце. За Петра Баћовића је предлагао да упути дио снага ка Грахову, одакле би, заједно кренули ка мору.⁷

Ради остварења директне сарадње са Лукачевићем, Павле је преко Боке Которске упутио Бошка Павића и Душана Арсовића. Лукачевић је ову двојицу упознао са својим плановима и преко њих захтијевао да Павле истјера Њемце из црногорских гарнизона, па преко Ловћена и Боке Которске крене за Грахово. Павле то није прихватио. Остојићу се жалио да се на његове снаге врши притисак од Никшића и Катунске нахије, па чак и од Матешева, „иако је Матешеву у нашим рукама”.⁸ Због тога он не може да крене ка Херцег-Новом и Херцеговини, него је захтијевао да се од Требиња и Билеће испољи дејство ка Никшићу, „јединицом која импонује”, како би се пажња партизана скренула на ту страну. То је сматрао посебно важним стога што је намјеравао да веже за себе талијанске фашистичке батаљоне, с којима је већ успоставио везу, а који имају огромну количину муниције, довољну за пет мјесеци за све четничке снаге у Црној Гори и Херцеговини. Он је тада извијестио да на окупу има 4.500 војника, на терену, за борбу, још 2.000, а ако нападне Њемце добиће нових 2.500 војника.⁹

Кад су се, крајем септембра, савезници искрцали у Грчкој и Албанији, Павле је предузео мјере да се са њима повеже. Претходно је успоставио контакт с албанским националистима, католицима из сјеверног дијела земље. Њихови представници с Маркај Мак Ђоном на челу, стигли су 3. октобра у Подгорицу и с Павлом склопили споразум о заједничкој борби против партизана. При испраћају ових гостију, на црногорско-албанској граници, Павле је био рањен, „од наших и албанских комуниста”, како је извијестио његов начелник штаба Саво Вукадиновић. Вукадиновић је током октобра водио даљу акцију око успостављања ових веза са англо-америчким представницима.

Пошто су се савезничке снаге брзо повукле из Албаније, а код албанских националиста оставили само неку мисију, Вукадиновића су Албанци увјеравали да ће англо-америчке снаге сигурно окупирати Грчку, Албанију и Југославију. Због тога савезници наводно много не инсистирају на борби против окупатора, већ на борби против партизана и на чувању сопствених позиција. У вези с тим Вукадиновић је предлагао Остојићу да четници и албанске снаге обезбиједу просторију Матешеву, Никшић, Требиње, Бока Которска, а тај сектор се, заједничким снагама, може одржати. Албанци су обећали набавку хране чак за годину

7

Зборник докумената, XIV, 4, 137, депеше бр. 1032 и 1033.

8

Овим је или обмањивао претпостављеног или се идентификовао са Њемцима, јер је у Матешеву још била Харендорфова група.

Зборник докумената, XIV, 4, 137, депеше бр. 1058, 1059 и 1060; Р. *Пајовић*, н. д. 512.

дана, а остваривање ове намјере Вукадиновић је сматрао могућним, јер, по његовој тврдњи, у Црној Гори тада није било више од 2.500 партизана.¹⁰

Не знајући праве мотиве повлачења Харендорфових снага из Матешева, Вукадиновић је 9. новембра чак наговјестио могућност да Њемци сасвим напусте „и овај отсек“. Због тога је инсистирао да што прије дође до предложеног груписања четника у Црној Гори. „Пожури“, поручивао је Остојићу, „и преузми команду над свим тгруппама. Заједнички се можемо лако одржати иначе мука“.¹¹ Остојић је, међутим одговорио да се „данас тешко ма ко одваја од свога терена“.¹²

Око 20. октобра, кад се опоравио од рана, Павле Ђуришић је поново упутио Вукадиновића у Албанију. Овај је тамо ступио у контакт са шефом енглеске писије Маклином (Neil McLean) и предложио му да се све националистичке снаге Албаније и Југославије ставе под савезничку команду. Тако би их савезници заштитили од партизана, а они би ступили у борбу против окупатора. Маклин је обећао да ће консултовати своје у Италији. Иако, по његовој изјави, још није одлучено гдје ће бити искрцавање, ипак је Вукадиновићу препоручио да четници крену ка Будви, Бару и Улцињу. Због тога је Павле 22. октобра инсистирао да Остојић приволи Врховну команду да све снаге групише у Санџаку, да би остварила овај захтјев, што је њему самом немогућно. Не прихватити то био би злочин, јер је успјех загарантован. Све њемачке снаге су „повољно“ груписане да се могу савладати одмах, тврдио је.¹³

Сјутрадан је Остојић упутио такав захтјев Врховној команди, наглашавајући да Ђуришић гарантује храну за шест мјесеци, па због тога „све ово треба спровести највећом брзином“.¹⁴ Павлу је јавио да је Вукадиновић одлично радио али му трећа рећи да савезницима пренесе поруку да се Остојић, као командант Босне, Херцеговине, Црне Горе и Санџака ставља под британску Врховну команду, с тим да му она најхитније упути једног официра за везу на Романију. Али, нека Вукадиновић Енглезима помене Независну групу отпора, јер је претпостављао да они „неће разговарати са Чичом“, тј. са Дражом. Ако они то прихвате имаће 30.000 до 50.000 наоружаних војника против окупатора. Остојић је гарантовао да ће код Павла стићи 10.000 до 20.000 војника; Драгослав Рачић би довео 10.000 до 15.000 људи из Србије, који се сада налазе код Ивањице. То су велике снаге, говорио је Остојић, „али су сви без муниције, обуће, одеће и елана“, Ако пак, савезници не прихвате овај предлог није било изгледа да се те снаге покрену ка Црној Гори „пре него се савезници буду искрцали“. Павла је подстицао да све учини у смислу овог британског захтјева, јер од тога четницима зависе животи и судбина српства.¹⁵

¹⁰ Зборник докумената, XIV, 4, 133, депеше бр. 1100, 1101, 1102, 1104; *Р. Пајовик*, н. д. 513.

¹¹ Зборник докумената, XIV, 4, 133, депеша бр. 1087.

¹² Исто, бр. 133, депеша бр. 517.

¹³ Исто, бр. 133, депеша бр. 1111.

¹⁴ Исто, 92, депеша бр. 525.

¹⁵ Исто, 133, депеше бр. 560, 561.

Врховна команда је оклијевала. Због тога је Остојић 26. октобра писао Павлу да су за садашњу своју ситуацију четници сами криви. Без савезника не могу учинити ништа, али то њихова (четничка) Врховна команда не увиђа. Ако пак четнике савезници у задњем тренутку не прихвате, остаје им само да хајдукују. Нема изгледа да ће Србијанци и Босанци ићи за Црну Гору, па стога, ако не може остати у Црној Гори, нека и Павле иде у Албанију. Боље него у Санџак.¹⁶

Послије Лукачевићевог слома у Херцеговини, наставила се четничка агонија. Већ 4. октобра Остојић и Баћовић су констатовали како су сва обећања Врховне команде да ће наћи излаз из ситуације остала „мртво слово на хартији“, поготову стога што је Дража напустио Србију, чиме су четници изгубили све. Дражин план о чишћењу источне Босне сматрали су нереалним. Истога дана они су поручили Дражи: „Народ је го, бос, гладан и без муниције. Опште је мишљење да се Енглези и Американци уопште неће искрцати код нас и да је све препуштено Титу. Све земље непријатељске нашле су неки излаз из ситуације, па и усташе ће га наћи... Једино смо ми Срби на свету у безизлазном положају. Народ, старешине и борци сматрају да је то искључива грешка Врх. команде и Ц(ентрал-ног) И(звршног) комитета“. Молили су Дражу да нађе тај спасоносни излаз, да га хитно јави, како би они „обавестили народ и борце“. Не добијајући никакав одговор они су 16. октобра изразили чуђење како Дражи нијесу јасне прилике у којима се налази четнички покрет, који ће због недостајања муниције, хране, одјеће и обуће у најскорије вријеме остати без јединица. „Ако се савезници не искрцају код нас, као што изгледа да неће, нас ће нестати“, предочавали су. У очајању, 21. октобра, предложили су Дражи да од Руса затражи једног генерала коме ће се потчинити четници, па да Руси ријеше грађански рат у Србији, кад је већ јасно да то неће учинити Енглези и Американци. Остојић је истога дана питао Дражу каква је сврха доласка америчке мисије у Врховну команду, кад до сада није добијен ни један авион нити је дошао ма који њихов официр код четничких јединица.¹⁷

Због свега тога, Дража је 30. октобра сачинио распис „за све“ у коме је констатовао да се осјећа духовна клонулост код људства и великог броја његових старјешина. „Многи још никако не могу да се одлепе од Немаца“. Времена су заиста тешка, каже даље Дража, али ми морамо издржати, јер је наш циљ борба до краја а не бјекство. „Потребно је да се наше јединице одвоје од Немаца и да се овлада одређеном просторијом у Санџаку одакле можемо предузети акцију према ситуацији: било ка највероватнијем месту искрцавања савезника било у правцу запада или ка северу... Немојте примити позив од Ђуришића да идете у Црну Гору. Ако буде ситуација таква наредићу ја то. Предузмите све мере да се поврати ред и дисциплина“.¹⁸

Исто, депеша бр. 565.

¹⁷

Исто, 92, депеше бр. 514, 515, 519, 520, 524.

⁷⁸

Исто, 93, радиограм бр. 646.

Тим расписом тешко да је ико од његових команданата био задовољан. Због тога је Остојић и почетком новембра планирао покрет за Црну Гору. Наговјештавао је покрет Босанаца ка Фочи, гдје ће се спојити са Србијанцима и Херцеговцима, па преко Ђурева, Волујка, Јаворка и Никшићке Жупе за Подгорицу, с тим да им Павле Ђуришић пошаље дио снага у сусрет. Даље би ишли за Албанију, Грчку или јужну Србију, у сусрет Енглезима. Ипак је напомињао да због недостајања муниције овим снагама није могућно пробијање, већ само повлачење. Посебно је инсистирао да се очува веза са талијанским фашистичким батаљонима и наслон на Албанце.¹⁹ Па ипак, 10. новембра, као да се приклонио Дражином ставу, Остојић је својим потчињенима писао: „Док се не испољи даљи рад Енглеза ми морамо остати у једном централном положају са груписаним снагама, потом кренути у правцу савезника”.²⁰ Тога дана посебно је јавио Лукачевићу, који је још био у Фочи, да никога не може покренути ка Црној Гори „док Енглези из Грчке не пређу границу или се не искрцају на обали”.²¹

Тих дана је генерал Мирослав Трифуновић, Дражин командант за Србију, покушавао да се споразумије са шиптарским балистичким вођом Џафером Девом о преласку четника преко Албаније, али му то Њемци нијесу дозволили.²²

Трећег новембра, на молбу мајора Јевђовића из Дражине Врховне команде, одржан је састанак Јевђовића и начелника обавјештајног одјељења команде Групе армија „Е”. По биљешци у ратном дневнику ове групе, Дража је био у пуној неизвјесности у погледу даље судбине својих јединица и земље уопште. Пошто му Американци при његовом штабу нијесу давали потребна обавјештења, Дража је желио да пошаље три официра у Албанију да ступе у везу са Англо-американцима. На том састанку је договорено:

- Да четници прате и потпомажу Њемце у повлачењу ка Сарајеву.
- У случају да Југославија буде предата болшевизму, четници са Њемцима иду на сјевер.
- Ако Енглези, у споразуму са Русима, прогласе самосталност Југославије, у прво вријеме четници би остали на ширем подручју Сарајева, одакле не би наступали ка Јадрану, него би „прихватили понуду да их снабдева немачка војска”.

Њемци су, у ствари, цијенили да је успјех њиховог повлачења према сјеверу могућан ако се спријечи да и четници пређу у отворену борбу против вермахта. Зато су сматрали пожељним оваквим преговорима и пружањем ограничене помоћи, одржавати четнике бар неутралним, док јединице Групе армија „Е” не

¹⁹ Исто, 133, депеше бр. 546, 576, 577, 588 и 589.

²⁰ Исто, депеша бр. 600.

²¹ Исто, депеша бр. 599.

²² Зборник докумената, XII, 4, 166, извјештај штаба 34. армијског корпуса команди Групе армија „Е” од 2. новембра 1944.

стигну на линију Сарајево-Мостар. Због тога су наговјештавали могућност да се и овим Дражиним официрима одобри пролаз преко Албаније.²³

Десетог новембра, Њемци, у овом дневнику, кажу да се Дражин покрет креће између страха од црвених и наде у англо-америчку помоћ, која је до сада подбацила. У односу на њемачке трупе треба их увијек сматрати непоузданим. А сјутрадан, кажу да се Трифуновић креће паралелно с њима од Пријепоља ка Фочи. У почетку, његове трупе су учествовале у борбама на њемачкој страни а у посљедње вријеме су само сапутници.

У међувремену Дража је још једанпут покушао да заинтересује англо-америчке средоземне снаге за своју ситуацију. У већ поменутом меморандуму команданту ових снага генералу Вилсону, 8. новембра, он је понудио да се са свим снагама Југословенске војске у отаџбини стави под команду генерала Вилсона, с тим да му Вилсон упути потребна наређења и директиве, како би свој рад укључио у оперативне планове англо-америчке армије. Истовремено је изразио спремност да уклони све препреке које су ометале њихову дотадашњу сарадњу. Друго, тражио је да његове трупе савезници снабдију храном, одјећом и, првенствено, муницијом, у којој четници нарочито оскудијевају. Да пошаљу мисије за везу а својим ауторитетом да утичу на НОВЈ, која нападима омета четнике у борби против окупатора.²⁴

Судећи по писму које је Дража 16. новембра упутио Вилсону, у ствари молбу овом генералу да прими Дражину вишечлану делегацију, Вилсон није ни одговорио на Дражин меморандум.²⁵ Слично су, безуспјешно, завршиле и мисије делегација које је Павле Ђуришић послао у Италију. Неки чланови ових делегација похапшени су као колаборационисти или агенти њемачке обавјештајне службе (Јово Ђукановић, Душан Влаховић, Јаков Јововић), неки су предложени за интернацију а остали једноставно одбијени, јер нико од њих није био опуномоћен да би овлашћено могао ступити у било какве преговоре.²⁶

У таквој ситуацији, када се Енглези више нијесу враћали у Албанију, нити се искрцавали на југословенску територију, четници из других крајева нијесу ни кретали ка Црној Гори, Ђуришић је судбину својих снага и даље везивао за Њемце.

²³

Дневник Гр. а. „Е“, биљешка за 3. новембар 1944.

²⁴

Зборник докумената, XIV, 4, 100.

²⁵

Исто, 104.

Р. Пајовић, н. д., 513.

Одбрана правца Даниловград-Никшић

За пробој пута преко Никшића, ка Билећи, одређена је њемачка 181. дивизија 21. брдског армијског корпуса. Њена главнина, са ојачањима, требало је да дејствује на правцу Даниловград-Никшић, док су јој помоћне снаге служиле као бочна обезбјеђења у бококоторским утврђењима, нарочито у Рисну и Леденицама. Иако сва предвиђена ојачања још нијесу била пристигла, штаб дивизије је одлучио да крене у пробој 14. новембра. Тај задатак је припао 363. пуку, ојачаном 2. дивизионом и штапском батеријом 222. артиљеријског пука и јачим дјеловима 222. пионирског батаљона, а на његовим крилима је ангажовано и 1.200 четника Павла Ђуриши"Иа.²⁷ Борбени поредак ових снага, на линији с. Јеленак, с. Секулићи, Тараш (к. 280), с. Орја Лука, Курило (триг. 269), с. Браленовица, с. Сладојево Копито, с. Страхинићи, образовао је клин, с тенденцијом да прво крилима одбаци дјелове партизанских снага сјеверно од Тараша и са Гарча, а затим настави продор дуж комуникације, врхом клина. При том је 1. батаљон 363. пука оријентисан ка фронту Коравац, Гропа, а 2. батаљон ка Грацу и Богићевићима. Главнина четничких снага ангажована је на десном крилу, од Служа ка Мартинићима, а око 400 њих на лијевом крилу, преко Расине Главнице ка Плани. Њемачка артиљерија постављена је у Косовом Лугу.

Правац Даниловград-Никшић, затварала је 6. црногорска бригада без 1. батаљона, са 1. батаљоном 5. пролетерске бригаде, два батаљона Зетског и једним батаљоном Никшићког одреда. На десном крилу, у рејону Плана и Сађавца, налазио се 2. батаљон Зетског одреда. Лијево од њега, на линији Коравац-Заграда, 2. батаљон 6. бригаде, даље лијево, на линији с. Ржишта-Обадов бријег (к. 404), 3. батаљон 6. бригаде и, у рејону Фрутка, 4. батаљон 6. бригаде. На линији с. Слатина - с. Калезићи налазио се 1. батаљон 5. пролетерске бригаде, а на његовом лијевом крилу 3. батаљон Зетског партизанског одреда. Батаљон Никшићког одреда био је у резерви, у рејону с. Загорак. Тако је фронт партизанских снага у виду потковице затварао правац планираног непријатељевог наступања. Одбрану партизанских снага требало је да подржавају двије батерије корпусне артиљеријске групе, из рејона Дреноштице и Купинова.

Не располажемо прецизним бројним стањима ни једне ни друге стране, али се може приближно рећи да је непријатељ био три пута бројнији.²⁸ При томе, само су Њемци били више него два пута бројнији од партизанских снага. У артиљерији та њихова предност била је још изразитија. А само четници су имали снага колико 6. црногорска бригада са ојачањима.

²⁷

Н. Јовићевић, н. д., 645, 646.

²⁸

Према прегледу бројног стања Групе армија „Е“, 181. дивизија је 16. новембра имала 10.000 војника, од којих је већина била на овом правцу (Зборник докумената, XII, 4, 174). Двадесет први корпус је, према том прегледу имао 47.000 војника, од којих Црногораца, тј. четника, 10.000. Шеста црногорска бригада, пак, крајем октобра имала је 1.082 борца (Зборник докумената, III, 8, 352 - Дневник 6. бригаде)

78

Ипак, двије друге предности су биле на страни партизана: земљишни услови и морал људства. Непријатељ је наступао из Бјелопавлићке равнице, уским фронтом одсвуд стијешњеним доминирајућим партизанским положајима. Гарач, на непријатељевом лијевом крилу, свуда је надвишавао комуникацију којом је непријатељ морао да прође. Али и на њемачком десном крилу, идући по дубини, земљиште се свуда уздизало и браниоцима стално обезбјеђивало доминирајуће положаје. Изузетак је чинио једино њихов положај на врху клина, Курило, веома погодан и доминирајући вис. Ријека Зета, која уздужно сијече нападни фронт непријатељев, отежавала је маневрисање снагама по фронту. Њемци су, додуше имали нешто пловних објеката за прелаз преко ријеке, али није било великих могућности да их користе.

Овакво земљиште каналисало је употребу технике на сам пут, који је био толико порушен и препрекама затворен, да је било готово несавладиво. А увјерење да су ово посљедњи, очајнички напори окупатора и његових помагача да се спасу бјекством из Црне Горе, давало је моралну снагу борцима 6. бригаде да истрају у предстојећим, за њих најтежим борбама од формирања бригаде. Ишло им је наруку и то што су овај терен добро познавали, јер су се ту, током протекле године, у више махова сукобљавали с овим непријатељима, а имали су и свестрану подршку народа у свом залеђу.²⁹

Њемачка артиљерија из Косова Луга почела је дејство 13. новембра. Иако је њена ватра повремено била снажна, ефекат јој ипак није био велик. Око 16 часова тога дана 2. батаљон Зетског одреда и једна чета 2. батаљона 6. бригаде упућени су из Загарча преко с. Црвена Папрат ка Бусовнику (к. 627) који су држали четници. Четници су одбачени ка Зеленики.

Јак њемачко-четнички напад из Бјелопавлића почео је 14. новембра. Штаб 2. батаљона 6. бригаде, у свом операцијском дневнику наводи да је према његовим положајима ангажовано око 500 Њемаца и четника.³⁰ Иако је, због хладне јесење кише и густе магле, дан био врло тмуран, њемачка артиљерија је снажно дејствовала, нарочито по рејону Плане и косе Коравац. Усмјеравајући тежиште напада на овај дио фронта непријатељ је испољио намјеру да овлада Коровцем, а затим Малим и Вељим Гарчем, како би обезбједио лијеви бок снагама у захвату комуникације за Никшић. Послије напада на Бусовник, 2. батаљон Зетског одреда није успио да поново консолидује одбрану, па је непријатељ у први мах наишао само на слаб отпор предњих дјелова 2. батаљона 6. бригаде. У међувремену 3. чета 2. батаљона посјела је своје положаје на Коровцу и спремно дочекала непријатељев напад.³¹

29

Комесар и командант 6. бригаде о томе су писали: „Борачки састав бригаде био је оран за борбу, јер је било муниције у изобилју, хране и опреме такође. Наша војска туче непријатеља на свим фронтима, слобода је близу, то борци добро знају“ (*Благоје Марковик, Никола Шекуларац, Борбена дејства бригаде у одбрани правца Даниловград-Никшић, Шеста бригада, 530.*)

30

Архив ВИИ, кут. 398, бр. рег. 2/12-7.

Командир чете Владо Стојановић, у својим сјећањима, каже: „Положајима на Коровцу придавали смо највећи значај, јер је пружао најбоље услове за давање упорног и жилавог отпора... Сваку чуку, поток, живицу „крстили“ смо именом и са тим упознали борце... 3. чета је тада представљала

Пењући се падинама ове косе, Њемци су готово прекинули ватру. И 3. чета се притајила док јој непријатељ није пришао на 150-200 метара. А тада, кад се огласила команда њемачког официра „форверц“, по стрељачком строју који се устремио гребену Коравца, отворена је снажна ватра свег наоружања чете, у коме је било чак 12 пушкомитраљеза „шараца“. Непријатељ је принуђен да застане, а кад је кренуо у нов јуриш поново је дочекан снажном ватром, под чијим је дејством принуђен да се повуче, како би збринуо рањене и извукао погинуле војнике. Тада је борац Ђуровић, који је знао њихов језик, чуо како Њемци преко радио-станице траже ватру артиљерије, јер „бандити“ упорно бране Коравца. Артиљерија је стварно убрзо почела да туче ову косу, па се чета повукла иза гообена да би избјегла убитачну ватру. На знак зеленом ракетом да артиљерија пренесе ватру чета је брзо посјела косу, спремно дочекала бомбама њемачки стрељачки строј и успјешно одбила нови јуриш непријатеља. Та „игра“ артиљерије и бомби неколико пута се поновила. У посљедњем противјуришу, предвече, 3. чету су помогли дјелови 2. чете и батаљонско одјељење минобацача. Непријатељ се повукао, како су забиљежили учесници, са губицима од 40 погинулих и око 150 рањених. Заплијењена су два пушкомитраљеза, двије радио-станице и нешто лаког оружја и опреме.³²

Непријатељ се, међутим, није мирио са неуспјехом. Петнаестог новембра наставио је јако дејство артиљерије по Коравцу, а слиједили су нови јуриши пјешадије. Ојачана 3. чета је снажним противјуришима повраћала изгубљене положаје и предвече поново одбацила непријатеља преко Сушице. Друга чета је истовремено вршила јак притисак на четничке снаге у Плани, али није успјела да поврати овај положај. Па ипак, то је био безначајан успјех непријатеља, који је имао много амбициознији задатак на овом правцу.

На почетку овог непријатељевог напада, 3. батаљон 6. бригаде није ангажован у борби. Његова 2. чета била је истурена у Ржишта а главнина батаљона је још била на одмору у Витасови-Кима и Милојевићима. Батаљон је 14. новембра прославио годишњицу формирања бригаде. На четним конференцијама евоциране су успомене на погинуле другове, а говорило се и о пређеном путу, али највише о предстојећим задацима у борби за коначно ослобођење земље. Прва и 3. чета су организовале и приредбе које су мјештани посјетили и извођаче срдечно поздравили.

Петнаестог новембра, пак, када се указала потреба да се и дјелови 4. батаљона помјере с Обадовог бријега, привучена је главнина 3. батаљона преко Богмиловића, а и 2. чета је повучена од Ржишта, тако да су 2. и 3. чета са дјеловима тек формиране пратеће чете, посјеле Обадов бријег, и то тако што је на овом доста узаном положају у првој линији истурена само једна чета, док би друга одмарала нешто уназад, да би се смјењивале на положају. Прва чета

велику снагу и чврст елеменат борбеног поретка 2. батаљона. Бројно стање од око 90 старих, и у дотадашњим борбама прекаљених бораца, чинило је снагу на коју се могло поуздано рачунати и кад је у питању најтежи задатак" (*Трећа чета у одбрани Коравца*, Шеста бригада, 574); Дневник 2. батаљона.

³²

Исто; *Радован Ивановић*, *Други батаљон у активној одбрани*, Шеста бригада, 561.

⁷⁸

је помјерена лијево од њих да затвори дио фронта од пута Даниловград-Никшић, до деснокрилне 1. чете 4. батаљона која је бранила висове између Фрутка и Кујаве. Тада је и батаљон Никшићког одреда, из резерве, упућен у Загреду, да би спријечио продор непријатеља на том правцу.

Прва чета 4. батаљона, 14. новембра, изложена је снажним непријатељевим нападима код Фрутка. Њемачка колона из Орје Луке примијећена је у покрету долином источно од Курила. Кад је стигла на домет митраљеза, дјелови пратеће чете батаљона отворили су ватру, а кад се непријатељ развио у стрељачки строј у равници испод села, отворена је на њега и снажна пушкомитраљеска ватра. Стрељачки строј је прилегао, да би њемачка артиљерија и минобацачи неутралисали партизанску ватру и припремили јуриш. Чета је затим одбила три снажна јуриша пјешадије, али није уочила да јој из позадине прилазе нове њемачке снаге. У ствари, са лијеве обале ријеке њемачки дјелови су гуменим чамцима прешли на десну обалу Зете, да би подржали своје снаге које су нападале с фронта. Због тога је 1. чета била принуђена да се повуче на положаје ближе селу Творилу. Нови њени положаји били су врло погодни, јер су доминирали рејоном који су Њемци заузели, те тако пад Доњег Фрутка није био неки нарочити успјех за Њемце. Али ако није био успјешан за њих, био је трагичан за сељаке тога мјеста. Њемци су, наиме, код Фрутка имали више жртава, међу којима и неколико официра. Због тога су свој бијес искалили на недужним сељацима: убили су 33 особе, махом нејач, чим су упали у село. Прва чета није имала губитака иако је ова њена борба била веома жестока.

Петнаестог новембра непријатељеве снаге су успјеле да потисну и предње дјелове 1. батаљона 5. пролетерске бригаде из рејона Градца и Бобичића и дјелове Зетског одреда из Јеленка. То ипак није било неко значајније помјерање линије фронта. Међутим, 1. батаљон 5. бригаде је и иначе био нешто удаљен од Зете, због чега су Њемци могли да се пребаце преко ријеке и онако угрозе 1. чету 4. батаљона 6. бригаде. То је и довело до одлуке да се главнина 4. батаљона 6. бригаде пребаци на лијеву обалу Зете.

Пошто су прешле ријеку на мосту код Кујаве, 3. и 4. чета 4. батаљона упућене су да посједну положаје на узвишењу Гукошу, километар-два источно од Слапа. При том је 2. чета требало да брани западни дио узвишења, а 3-ћа источни, везујући се с 1. батаљоном 5. бригаде. Још при покушају да посједну ове положаје, чете су се сукобиле с Њемцима, који су тамо већ били пристигли. Тако су се зачеле вишедневне борбе у којима су Њемци дању постизали нешто успјеха, али су у ноћним противнападима одбацивани. Привлачењем 3. батаљона у прву линију и пребацивањем 4. батаљона на лијеву обалу Зете, одбрана је солидније организована, њени дјелови боље повезани, нарочито на централном и источном дијелу фронта.³³

Резултати борбе прва два дана непријатељеве офанзиве показали су да је команда њемачке 181. дивизије с превеликим оптимизмом отпочела овај подухват. Њене релативно јаке снаге и поред све жестине којом су кренуле у

напад, нијесу постигле готово ништа. Помјерања на фронту била су незнатна, а она за Њемце нијесу донијела никакво побољшање ситуације. Јединице 6. црногорске бригаде и њена ојачања нијесу претрпјели *seће* губитке, што је појачало њихово самопоуздање, тим прије што су биле увјерене да им мјестимично помјерени положаји пружају још повољније услове за настављање отпора. Мање корекције у борбеном поретку томе су такође доприносиле. А били су увјерени и да је мале успјехе непријатељ скупо платио.

Па ипак, није било знакова да *ће* непријатељев притисак да слаби. Напротив, Њемцима су пристизала раније наговјештена појачања а и нека нова.³⁴ Тако су 181. дивизији сада придати: борбена група „Штајерер“, дјелови борбене гоупе „Бекер“ и једна маршевска група формирана од разних дјелова командантуре у Албанији, од укупно осам батаљона, затим 222. допунски батаљон (око 1.200 војника), 86. талијански фашистички батаљон и чак четири дивизионе артиљерије разних калибара.

За продужетак напада извршено је и регруписавање снага. Тежиште напада је остало према десном крилу 6. бригаде. На том дијелу фронта, на десној обали Зете, ангажовани су 363. пук, за напад од Коравца и Загреде до Ржишта и 222. допунски батаљон од Орје Луке ка Обадовом бријегу и Фрутку. Иза 363. пука ангажован је 86. батаљон црних кошуља (око 550 војника), да би посиједао заузете положаје. Ову колону подржавала су три артиљеријска дивизиона и чета тенкова, док је један дивизион (обалске артиљерије) задржан код Спужа. Према лијевом крилу одбрамбеног фронта, чију је главнину чинио 1. батаљон 5. бригаде, од Спужа и Јеленка до Секулића, ангажована је група „Бекер“, а од Секулића до Орје Луке група „Штајерер“, ојачана једним дивизионом и двјема батеријама. Четници су, као и до тада, задржани на крилима њемачког распореда.³⁵

Иако су на лијевој обали Зете ангажоване бројно јаке снаге, ипак, оне су биле комбиноване из разних придатих јединица, а подржане релативно малобројном артиљеријом. Сем тога, њихов нападни фронт био је шири, а водио је преко релативно густо размјештених насељених мјеста, погодних за одбрану, па се од ових снага више очекивало да везују партизанске јединице, него да непосредно осигурају брз продор. Лијеву колону, пак, чинио је добро ојачан 363. пук, снажно подржан артиљеријом и тенковима. Од њега се очекивало да овлада узвишењима југозападно од комуникације, да обезбиједи продор ка Богетићима, а онда и ка Никшићу,

Шеснаестог новембра се још снажније огласила њемачка артиљерија, иза чије ватре је и пјешадија кренула у напад. Главни објекат напда поново је био Коравец. Цијелог дана су око ове косе вођене жестоке борбе, нарочито око

³⁴

Према мајору Бему, за ојачање 181. дивизије, 12. новембра, били су одређени: група „Штајерер“ (Steayerer) јачине 3 батаљона, једна пионирска чета, један артиљеријски дивизион и двије батерије (Дневник, билешка за 12. новембар 1944); *Завршне операције*, 237.

³⁵

Димитрије Трифуновић, Павле Бабац, *Покушај пробоја 21. њемачког корпуса ка Никшићу (новембра-децембра 1944)* ВИГ, 5, 1954, 66; Бошко Ђуричковић, *Кратак преглед борби за ослобођење Црне Горе крајем 1944. године*, ВИГ, 2, 1955, 112; Димитрије Брајушковић, *Ослобођење Црне Горе 1944. године*, ВИГ, 1, 1975, 100.

кључног положаја на њој - Кошћелове главице. Њу су Њемци у неколико махова заузимали, али су противнападима одбацивани. Њемци су били у предности и бројношћу трупа и густином ватре, али на крају и вјештином да искористе слабости самопоузданих партизана. Наиме, кад би повратили Кошћелову главицу, како је у *seh* поменути сјећањима забиљежио командир 3. чете Владо Стојановић, партизани би почели да „славе” побједу пјесмом: „Аој Сава, ој хероју!” Уочивши да се то понавља више пута, послје свог претпоследњег напада, Њемци су се повукли и притајили се на свега 50-60 метара од врха главице. Како се већ ближила ноћ, партизани су отпочели пјесму на врху главице, увјерени да се Њемци тога дана више *неће* вратити. Утолико су више били изненађени кад се њемачки стрељачки stroj с мале удаљености устремио на њих. Тако је 2. батаљон био принуђен да напусти Коравац и да се повуче на нове положаје с. Лазарев Крст - Гропа. Учврстивши се тако на Коравцу, 363. пук је свој 3. батаљон упутио преко Ђуриоца и Браленовице ка Ржишту.³⁶

У току наредне ноћи и 17. новембра Њемци су гуменим чамцима пребацили дио снага преко Сушице, да би појачали напад на 2. батаљон 6. бригаде. Подржани снажном артиљеријском ватром током дана су упорно нападали, упркос бројним партизанским противнападима и великим губицима. Та њихова упорност је дијелом довела и до успјеха. Други батаљон је потиснут са Лазаревог Крста и Гропе ка Малом Гарчу и падинама Вељег Гарча (Валови). Истовремено су и дјелови 3. батаљона 363. пука потиснули батаљон Никшићког одреда ка Малој Загреди. То, истина, јесте био успјех, али далеко од онога што су Њемци планирали. Због тога је наставак њиховог напада с правом очекиван. Треба рећи да артиљерија 2. корпуса, која је иначе, на другим правцима одбране била доста ефикасна, иако малобројнија од непријатељеве, на овом правцу није могла много помоћи. Била је релативно удаљена, а близина једне и друге пјешадије није дозвољавала употребу оруђа чијом ватром није могло успјешно да се управља као оним њемачким са мале удаљености, из Косова Луга.

Пошто му је штаб Приморске оперативне групе ставио у изглед довођење нових снага на Гарач, а да би ојачао одбрану непосредно у захвату комуникације Даниловград-Никшић, штаб 6. бригаде је наредио да се 2. батаљон, преко Марковине, Бобије, Борове главе и Ђурчића, пребаци у Витасовиће, иза 3. батаљона, у бригадну резерву. *Већ* је било наређено 1. батаљону да се из Љешанске нахије пребаци у Загарач, гдје *ће* добити нови задатак, а тако исто и главнини 10. црногорске бригаде, којој је било намијењено да посједне Малу и Вељу Загреду и спречава непријатељу продор ка Гарчу.

На правцу 3. батаљона и 1. чете 4. батаљона 16. новембра није било јачег притиска, мада је неизвјесност и на њиховим положајима расла, с обзиром на непријатељев притисак на сусједе ових јединица.³⁷ Сљедећег дана појачано је дејство њемачке артиљерије али јој је и артиљерија 2. корпуса успјешно парирала. Ова је нарочито помагала отпор 3. батаљона, тукући простор испред

³⁶

Исто и Дневник 2. батаљона 6. бригаде.

³⁷

Дневник 3. батаљона 6. бригаде.

њега. У томе су помагали и батаљонски минобацачи. Вјероватно због тога ни притисак непријатељеве пјешадије није био тако јак, па су му 1. и 2. чета успјешно одолијевале.³⁸

Главнина 4. батаљона је и ова два дана била изложена јакој артиљеријској ватри, а повремено и јуришима пјешадије. Под дејством ове ватре борбени поредак батаљона је дању нешто помјеран уназад али је коју враћан на старе положаје, пошто су Њемци потискивани противнападима. Предвече, 16. новембра, вршени су мјестимични препаци ка непријатељевим полазним положајима, али без већег ефекта. Борци овог батаљона нијесу прихватили наређења и савјете старјешина (у ствари више савјете него наређења) да се утврђују. Истицали су да је то одбијање у духу традиција црногорске војске из прошлих ослободилачких ратова, када је сматрано недоличним јунака да се укопавају или на сличан начин (зидањем ровова) заклањају. Понекад су старјешине биле сентименталне према промрзлим и покислим борцима, нарочито онима иза одбрамбене линије, који су око ватара покушавали да осуше одјећу и да се мало огрију, све док им њемачка артиљерија у таквим приликама није нанијела нешто губитака.³⁹

На свом крајњем десном крилу Њемци су 16. новембра предузели снажан напад у рану зору. Цијењено је да у неколико колона напада 600 до 1000 непријатељевих војника. У први мах они су на нешто слабије брањеном простору, на споју дјелова Зетског одреда и 1. батаљона 5. бригаде, успјели да заузму села Глизицу, Колашиновиће и Слатину, а у наставку дејства и поред снажног отпора пролетера, извршили су продор ка Јовановићима и Рсојевићима. Први батаљон 5. бригаде у више махова организовао је противнападе и одбацивао непријатеља, али је поново узмицао пред његовим новима нападима. Овим њемачким продором била је угрожена и 1. батерија корпусне артиљерије у рејону Клепала (к. 451). Ипак, 1. батаљон је одбранио линију Јовановићи-Винићи. А 17. новембра, пошто је одбио један снажан непријатељев напад, овај батаљон је, уз снажну подршку главнине 4. батаљона 6. бригаде и 1. батерије са Клепала, прешао у одлучујући противнапад и одбацио непријатеља ка Велети. Батаљон Зетског одреда је 18. новембра, такође у противнападу, повратио Калезиће, Ковачеве Долове, Подкрај и Јеленак. Тако је непријатељу анулиран читав већ постигнути успјех на овом правцу.

У току 16. и 17. новембра, према документима 5. бригаде, непријатељ је на бојишту оставио 34 мртва војника а одвукао око 30 мртвих и 70 рањених. Пет Њемаца је заробљено, а заплијењено: 32 пушке, један митраљез, двије машинке, три пиштоља и двије радио-станице. Први батаљон је имао 4 мртва и 5 рањених.⁴⁰

³⁸ Мило Петровић, *Борбе 3. батаљона код Даниловграда*, Шеста бригада 585.

³⁹ Радун Мићковић, *У борбама око Фрутка*, Шеста бригада, 552; Милосав Полексић, *Из борбе пратеће чете 4. батаљона* (Исто, 565), Милорад Јовановић, *На Гукошу се смјењивали јуриши* (исто, 579).

⁴⁰ Зборник докумената, III, 8, 280, Релација 5. бригаде: Н. Јовићевић, н. д., 647, 648; Мирковић, Шекуларец, н. чл. 538; Трифуновић, Дадац, н. чл., 67, 68.

И поред великих појачања, ни у овом новом дводневном покушају Њемци нијесу постигли готово никакав успјех. У свом дневнику мајор Бем је 17. новембра записао да напад ка Никшићу споро напредује. А штаб 21. брдског армијског корпуса се жалио да се партизанске снаге на сектору Требиње, Никшић стално појачавају и да је за продор снага корпуса тим правцем неопходна помоћ 5. СС корпуса. Истога дана му је одговорено да ће се тежити „сусретној борби из рејона Мостара“, али то не може да се поставља као услов за пробој, који 21. корпус мора да изврши сопственим снагама. Пети СС корпус је, у ствари, тога дана стављен под команду Групе армија „Е“, с тим да организује одбрану линије Лиса-Мостар-Невесиње Гацко, ради осигурања јужне Хрватске према далматинској обали, а у Невесињу да припреми једну борбену групу за прихват 21. корпуса.⁴¹ Очеvidно, 21. корпусу је предстојао тежак задатак а изгледи за помоћ са стране били су веома мали.

Ипак, цијењено је да је овлађивањем Лазаревим Крстом и Гропом ослабљено партизанско десно крило, у подножју Гарча, па је штаб 181. дивизије одлучио да појача притисак ка Ржишту и Обадовом бријегу. Сматрао је да ће сужавањем фронта пробоја појачати ефикасност дејства. Због тога је наредио да се и 2. батаљон 363. пука пребаци ка Ржишту. А пошто су осјетили да је ослабио притисак партизанских снага на Кокоте, и Вељу страну, на путу Ријека Црнојевића-Подгорица, скинули су са тих положаја 222. физилирски баталон и 2. батаљон 359. пука, повучени са Цетиња и упутили их за Даниловград. На Кокотима и Вељој страни остала је борбена група „Вагнер“.

Осамнаестог новембра 222. физилирски батаљон је убачен у распоред 363. пука и оријентисан ка Фрутку, а 2. батаљон 359. пука задржан на Тулици (узвишењу јужно од Орје Луке) као резерва. Свим овим мјерама требало је да се ојачају снаге у захвату комуникације ка Никшићу.

Први батаљон 6. бригаде пребацио се из Љешанске нахије, преко Комана у Загарач, 17. новембра око 11 часова. Ту је добио задатак да са једном четом Зетског одреда изврши напад на Коравац. Главнина батаљона и ова одредска чета, готово из покрета прешли су у напад и тако потпуно изненадиле непријатеља. Иако су у почетку пружили снажан отпор Њемци су морали да попусте и да се повуку ка Сушици. Тада су се на Коравацу утврдили дјелови Зетског одреда, а 1. батаљон 6. бригаде добио је нови задатак. Наиме, пошто је предстојало прикупљање батаљона 10. бригаде око Загреде, гдје је већ био батаљон Никшићког одреда, 1. батаљону 6. бригаде наређено је да се наредне ноћи пребаци преко Загреде у Ржишта и тамо ојача тежиште одбране бригаде.

Готово и не предахнувши последице напорног марша и успјешног напада на Коравац, батаљон је око 20 часова кренуо преко Бешина Убла и превоја између М. и В. Гарча. У претходницу је истурио 2. чету. Пошто се увјерила да на Гарчу нема непријатеља, 2. чета се упутила ка В. Загреди. У селу је, међутим, обавијештена од мјештана да је недуго испред ње туда прошла једна њемачка

колона и задржала се испред Свиње главе.⁴² Чета је тамо истурила патроле, а штабу батаљона поручила да пожуре са главнином, јер се испред њих налази непријатељ.

У ствари, 2. батаљон 363. пука, наступајући сјевероисточним падинама В. Гарча, био се то исто вече упутио ка Ржишту. Његова чета у претходници је прешла В. Загреду, поред необазривог батаљона Никшићког одреда и већ се осјећала потпуно безбједном, увјерена да се за њом креће главнина батаљона. Поставивши мало обезбјеђење, чета се одмарала у некој вртачи, преко које је водио пут оивичен двјема сувомеђама. Ближила се зора, истина веома хладна, али су уморни војници посустали од пентрања стрмим падинама каменитог Гарча, ^аспали у вртачи, ослоњени на сувомеђе.

Главнина 1. батаљона 6. бригаде пристигла је у свануће. Пошто је оцијенио да се батаљон нашао у врло повољној ситуацији, штаб је упутио 1. чету десно, а 2-гу лијево, док је 3-њу развио с фронта, тако да све три опколе вртачу. Али, нешто прије него што се обруч склопио на споју 1. и 2. чете, вртача је са свих страна засута плотунима свег наоружања батаљона. Сасвим изненађени, сањиви и избезумљени, њемачки војници нијесу били у стању да организују отпор. Поготову стога што су партизански положаји са свих страна надвишавали вртачу, па ни ниске камене ограде дуж пута нијесу пружале никакав заклон. Само су сналажљивији појединци прихватили оружје али је веома малом броју успјело да се спасе бјекством кроз незатворени дио обруча ка Орјој Луци. Према неким изјавама тако се спасао командир ове чете (са десетак војника) али је послвије неколико дана у Даниловграду извршио самоубиство.⁴³ Један од учесника ове борбе каже да су њемачки љешевеи, „били напросто наслагани један на другога“⁴⁴

Извори се не слажу око броја погинулих непријатељских војника. У операцијском дневнику 2. корпуса, у билјешци за 18. октобар, уписано је 74, а исто толико и код Н. Јовићевића. Душан Ђукановић, учесник борбе, према накнадним изјавама мјештана и заробљеника, наводи бројке од 100 до 120 погинулих. По свим тим подацима ту је готово уништена једна њемачка чета. Бројање жртава, у ствари, извршено је на брзину, а исто тако на брзину је узет „важнији дио плијена“ (8 пушкомитраљеза, 2 „шараца“, 2 друга пушкомитраљеза, 2 радио-станице, 6 пиштоља и нешто пушака), јер је штаб батаљона извијештен да се за батаљоном појавила нова њемачка колона. Тако се сазнало да се батаљон кретао између нешто удаљене претходнице и главнине 2. батаљона 363. пука, а да једни о другима, по овој мрачној ноћи, ништа нијесу знали. У томе незнању 1. батаљон је извршио ову смјелу акцију, на коју би се тешко одлучио да је знао о каквом се покрету непријатељевих снага радило.

⁴² Није обиљежена на карти. Налази се на путу за До Пјешивачки.

⁴³ Душан Марковић, *Данак на Ржишту*, Шеста бригада, 654.

⁴⁴ Душан Дука Ђукановић, *Из дејства 1. батаљона у подножју Гарча* (исто, 597).

Штаб 1. батаљона је сада поставио 1. чету на Свињу главу и друге истурене тачке на падинама В. Гарча, да би бочно дејствовала по главнини наступајуће њемачке колоне. Њемци су према њој развили дио снага, као покретни бочни застор, а главнином наставили покрет ка Ржишту. Помогла им је и артиљерија, која је засипала ватром положаје партизана. Први батаљон се, послије дводневних напора и успешних борби, повукао нешто више уз Гарач, да би избјегао жртве од ове релативно јаке ватре. Али је и 2. батаљон 363. пука на том покрету имао толико жртава, да је у рејону Даниловграда морао да се сређује и попуњава, па тек онда да се врати у Ржиште, на нови задатак.

Сем тога, 18. новембра, на десно крило 6. бригаде стигли су 1. и 2. а убрзо и 3. батаљон 10. црногорске бригаде, али су и Њемци ка Гарчу упутили још један батаљон тек пристигле тврђавске бригаде.⁴⁵

Тако су и једна и друга страна јачале снаге непосредно уз комуникацију, али нијесу запостављале ни крила, нарочито према Гарчу. Треба рећи да је, особито у захвату комуникације и на лијевом крилу партизанског распореда, артиљеријска подршка била врло ефикасна. Трифуновић и Бабац су о томе писали: „За ових пет дана борби... Немци, иако знатно надмоћнији бројно и у наоружању, нису постигли већи успех, захваљујући крајњем пожртвовању и упорној борби батаљона 6. црногорске бригаде и веома еластичном начину командовања 1. артиљеријским дивизионом, који је непријатељеву надмоћност парирао веома честом променом ватрених положаја и преносећи ватру у прави час на поједине циљеве“.⁴⁶

Осамнаестог новембра настављени су њемачки напади од Орје Луке ка Творилу и Рсојевићима, али су сви одбијени. Једино је 1. чета 4. батаљона изложена јакој ватри артиљерије, у неколико махова морала да се повлачи на резервне положаје, а затим да се противнападима враћа на основне. Читаво вријеме ју је активно подржавала пратећа чета батаљона, а и артиљерија 2. корпуса. Тога дана је партизанска авијација први пут судјеловала у овим борбама, што је представљало изузетан морални подстицај за борце 6. бригаде. Тако је предвече свако остао на положајима од претходног дана. Њемци тиме, наравно, нијесу били задовољни, па су од Орје Луке, дуж комуникације, кренули у ноћни напад и то са тенковима. Иако је пут био преграђен зидом ширине један и висине један и по метар, испред којега су биле постављене противтенковске мине, противтенковски вод Пратеће чете био је будан на положају. Осјетио је да је то шанса и за њега да се истакне.⁴⁷

⁴⁵ Н. Јовићевић, н. д., 648; Трифуновић, Бабац, н.чл. 68-70; Д. Брајушковић, Марковић, Шекуларац, н. чл., 539; Антоније Петровић, *Ворбе на Гарчу*, Шеста бригада, 638; Милица Драговић Криваћевић, *Погибија Њемаца на Вељој Загреди* (исто, 685); Обрен Марковић, *Вранови не лете више* (исто, 615).

⁴⁶ Трифуновић, Бабац, н. чл., 68-69.

⁴⁷ А како су иначе борци ове чете настојали да се покажу, свједоче и сјећања замјеника командира чете Милосава Полексића: „Ноћу 17/18. новембра нишанџија на митраљезу Милутин Марковић оставио је свог помоћника да дежура код митраљеза а он, са командиром извиђачког вода батаљона кренуо ка њемачким положајима, на које је затим бацао десетак бомби. На Полексићево питање зашто је то учинио, Марковић је одговорио: „Нас другови из 1. чете стално задиркују, говорећи како је нама лако јер не идемо у бомбаше, па зато покушах ноћас да им докажем да и ми знамо бацати бомбе“

Противтенковске мине су затајиле. Није било јасно због чега. Али је зид принудио Њемце да застану, да би се договорили о томе како да крену даље. Ноћ је била веома мрачна, па су и повремена свјетлуцања тенкова била веома уочљива. Пошто је оцијењено да удаљеност тенкова није велика, командир вода Душан Јовићевић узео је једну противтенковску пушку, а командир одјељења Станишић другу и отворили ватру нишанећи у свјетла тенкова. Истовремено је Бранко Вуковић отпочео дејство из ручног минобацача „пијата“. За двадесетак минута нишанције су утрошиле по тридесет метака, а Вуковић пет противтенковских мина, па је ватра обустављена. Чули су се нервозни гласови и повици са њемачке стране, нашто се огласило партизанско аутоматско оружје. Тенкови су се покренули, али овога пута уназад. И нишанције противтенковских отуђа наставили су ватру, додуше више насумице, оријентишући се по звуку мотора.

Сјутрадан су се на цести видјела два непокретна лака тенка. Један близу зидане препреке на путу, а други нешто даље, ка Курилу. Оштећени су били челни и трећи или четврти тенк у колони. Од тада тенкови више нијесу увођени у борбу на овом правцу.⁴⁸

И на правцу 1. батаљона 5. пролетерске бригаде непријатељ је 18. новембра јуришао у више махова. Покушавао је да продре ка Рсојевићима, али није успио. Уз подршку 4. батаљона 6. бригаде овај пролетерски батаљон је противнападом поново одбацио Њемце ка к. 168. При том се једна његова чета упустила у продор ка Богићевићима, гдје се задржала и наредног дана. Тако истурена била је дошла у незгодан положај, па је батаљон морао да се ангажује на њеном извлачењу. Њемци су покушали не само да то спријече него и да продру ка Слапу. Заузели су к. 168 и село Велету и озбиљно угрозили Слуп. Главнина 4. батаљона на лијевој обали Зете и 1. батаљон 5. бригаде задржали су их, а предвече, уз ефикасну подршку 1. батерије, противнападом их поново одбацили на полазне положаје ка Богићевићима.

Од тога дана Њемци нијесу предузимали јаче пјешадијске нападе на овом дијелу фронта. Повремени њихови препаци нијесу имали ефекта, али је артиљеријска ватра често била јака и озбиљно узнемиравала партизанске дјелове.⁴⁹

Деветнаестог новембра Њемци су предузели снажан притисак и на десној обали Зете, ка Горњем Фрутку, Обадовом бријегу и Ржишту, али су 1. чета 4-ог и главнина 3, батаљона тај притисак успјешно паралисали. Истовремено су и батаљони 10. бригаде нападали на њемачке снаге у М. и В. Загреди. Међутим, нијесу успјели да поврате ова села, гдје су већ била пристигла њемачка

А у току једног од повлачења 2. чете, 18. новембра, није било време да се раставе тешки митраљеци „брете“. Тада су снажни митраљесци Марко Жижич и Млађен Дубљевић, који су у затишју знали да своју снагу доказују у међусобним рвачким дуелима, на задовољство њихових другова, узели нерастављена оруђа и на раменима их изнијели до нових ватрених посложаја (*Из борби Пратеће чете Четвртог батаљона*, Шеста бригада, 569 и 570.

⁴⁸

Исто, 571, 572.

⁴⁹

Наведена Релација 5. бригаде.

појачања. Сви ови напади су поновљени и 20. новембра, нарочито на десној обали Зете, али без виднијег резултата по непријатеља.

Тако су многобројни, појединачни и групни, напори створили јединствен одбрамбени бедем који непријатељ није могао да сломи у вишедневним очајничким покушајима. Мајор Бем то рјечито потврђује уписујући у свој дневник 18. новембра: „Непријатељ сјеверно од Даниловграда још више се појачао, то је наводно добро наоружана (митраљезима, монобацачима и брдским топовима) и добро вођена регуларна трупа”.⁵⁰

Помјерање њемачких снага на фронту износило је 2 до 4 километра, што им није пружало никакве погодности за наставак операција. Сада су обје стране тежиште својих дејстава сасредиле на централни дио фронта, од Ржишта на десној до Виша на лијевој обали Зете. Гомилајући релативно бројне јединице на тако узан фронт, Њемци су у ствари нерационално користили своје снаге, јер нијесу имали простора да их развију и искористе све њихове могућности. Партизанске снаге, и саме појачане, нарочито пошто је 20. новембра 2. батаљон 6. бригаде убачен између 1-ог и 3-ћег, на положају Матковићи, Пјешивачки До, у највећој мјери су се довијале да избјегну убитачну ватру њемачке артиљерије, чија су чак три дивизиона довучена у рејон Орје Луке и према Богићевићима и да са доминантних положаја осујете непријатељев покушај продора дуж комуникације.

Двадесет први новембар је освануо без падавина, Њемци су одлучили да то искористе за одлучујући напад. На централном дијелу фронта почели су јаком артиљеријском ватром. Међутим, на лијевој обали Зете, на 4. батаљон су пошли у напад пјешадијом, без артиљеријске припреме. Главнина 4. батаљона на Гукошу притајила се на положају нешто ниже него обично и дочекала Њемце на блиско одстојање. Тек кад је њихов стрељачки строј стигао на тридесет до педесет метара од партизанске одбрамбене линије Њемци, који су сматрали да су партизански положаји нешто даљи, дочекани су снажном ватром. Збуњени, у први мах су прилегли, али су убрзо, на команду „forverc” кренули на јуриш. Дочекани снажном стрељачком ватром и ручним бомбама, поново су залегли, а онда се чак и повукли уназад, извлачећи рањене и мртве. Прије подне су још два пут јуришали и оба пута одбијени. Па ипак, 2. чети 4. батаљона понестало је муниције, која је иначе ишчекивана, јер је снабдијевање тих дана било добро. Чета је била доведена у тежак положај. По неким непријатељевим покретима, наиме, закључено је да се спрема нов напад. Команда чете се тада одлучила на рискантан подухват: с мало преостале муниције покренула је чету у против-

50

Учесници ових догађаја свједоче о томе како су се чак и најнижи руководиоци партизанских јединица самоиницијативно довијали и припремали непријатељу изненађења. Новак Гатало, пишући о командиру одјељења Драшку Крунићу, овако то дочарава: „Драшково одјељење није се само бранило. Сваку вече кад непријатељ није нападао, он је са групом бомбаша и својим „брэнгалом” изводио препаде на непријатељске положаје. Акције је добро припремао. Практиковао је да изјутра одреди борца који ће у току дана осматрати и откривати све потребне детаље у непријатељском распореду на правцу гдје је планирао препад. Увече, осматрач му је реферисао гдје је ватрени положај непријатељских оруђа, гдје су заклони, осматрачнице, препреке и слично. На основу тих података и личног увида правио је план препада за дотичну ноћ. При том се руководио да своје борце сачува, а да непријатеља што више туче. За такву идеју основно је било непријатеља изненадити. Из акције је редовно долазио са трофејима: пушка, аутомат, пиштољ. (Шеста бригада, 660).

напад. Непријатељ је предухитрен и донекле изненађен, нарочито с обзиром на чињеницу да су партизани избјегавали нападе дању. Њемачке снаге су се нагло повукле, а на положају оставиле три сандука муниције. То је охрабрило чету да крене у гоњење, али је испред једне узвишице задржана снажном ватром. Тек послје два сата борбе успјела је да потисне браниоце и тада установи да се непријатељ овдје задржао да би обезбиједио вријеме да се сахране бројни изгинули војници у заједничкој гробници, на некој заравни иза ове узвишице.⁵¹

И 1. чета овог батаљона, на десној обали Зете, тога дана била је на тешком искушењу. Одбила је три непријатељева јуриша, али је, под јаком артиљеријском ватром и пред новим непријатељевим јуришима, морала да се повуче из Фрутка. Кад су посјели доминантне положаје изнад овог села, Њемци су покушали да продру даље, ка Творилу, јер су то сматрали као услов да би обезбиједили минимални постигнути успјех. Добрим дијелом захваљујући подршци артиљерије 2. корпуса, сада ојачане и једним енглеским дивизионом, Њемцима је онемогућен даљи продор. Овако ефикасна ватра партизанске артиљерије била је у моралном погледу веома подстицајна, нарочито кад су се борци увјерили да је надмоћнија од њемачке.⁵²

Западно од ове чете, непријатељ је кренуо у напад око 9 часова, послје снажне артиљеријске припреме. Трећи батаљон је тешко одолијевао овом нападу. Неке ровове на најистуренијем дијелу Обадовога бријега морао је да напусти, али је корпусна артиљерија онемогућила непријатељу да их посједне. Предвече су их дјелови 3. батаљона поново посјели, па тако непријатељ на овом правцу није постигао ништа. Поред доброг садејства са артиљеријом, треба рећи да је партизанска авијација бришућим летом и митраљирањем отежавала непријатељеве покрете од Орје Луке. Један авион је страдао од њемачке ватре, али је пилот успио да се спасе падобраном.⁵³

Њемачка артиљеријска припрема била је нарочито ефикасна на правцу 2. и 1. батаљона 6. бригаде. То је омогућило њиховој пјешадији да у току дана у више махова потисне ова два батаљона: 2-ги ка сјевероисточној ивици села Ржишта а 1-ви ка гробу В. Гарча. Оба батаљона су противнападима одбацивала непријатељеве снаге, али су поновљеним њемачким нападима ипак били потискивани. Колико су те борбе биле динамичне свједоче записи учесника који наводе да су пушкомитраљесци овдје први пут морали да мијењају цијеви свог оружја, због усијања. Али ти записи свједоче и о томе да су партизанске јединице на овом правцу тако добро снабдијеване муницијом да нијесу морали да је штеде.⁵⁴

⁵¹

Милорад Јововић, *На Гукошу су се смјењивали јуриши*, Шеста бригада, 583, 584; М. Полекскић, *Из борбе Пратеће чете 4. батаљона*, исто, 565.

⁵²

Р. Мићковић, н. чл., 558, 559.

⁵³

Мило Петровић, *Ворбе 3. батаљона код Даниловграда*, Шеста бригада, 585.

⁵⁴

Исто; Трифуновић, Бабац, н. чл., 72; Дневник 2. батаљона, биљешка за 21. новембар 1944; Д. Букановић, н. чл., 597; Р. Ивановић, н. чл., 564.

Њемци нијесу успјели да овладају ни читавим селом Ржиштем, а и 1. батаљон се задржао на доминантним падинама В. Гарча, што је непријатељев успјех чинило готово ништавним.

Батаљони 10. бригаде тога дана су водили оштре борбе око Загреде. Ослободили су Малу, али Вељу су Њемци и даље задржали.

Иако су резултати борбе 21. новембра више наговјештавали нов тежак неуспјех њемачких снага, оне нијесу одустајале од напада, ријешене да у наставку дејстава овладају кључним објектом одбране - Обадовим бријегом.

Штаб 2. ударног корпуса НОВЈ такође је цијенио ситуацију на овом правцу врло озбиљном. Он је 22. новембра наредио штабу 3. дивизије да на правац Даниловград-Никшић упути 5. пролетерску бригаду, а умјесто ње, ка Биочу, да ангажује 9. бригаду.⁵⁵ Истога дана се политички комесар корпуса Радоје Дакић писмом обратио политичким руководиоцима јединица корпуса, да би им скренуо пажњу на озбиљност задатка који им је поставио Врховни штаб: да униште непријатељеву групацију на простору Скадар, Подгорица, Даниловград, у садејству са снагама НОВ Албаније. Он је захтијевао да се у свим јединицама тим поводом одрже савјетовања, уз присуство политичких радника са терена, како би сви схватили да тај задатак морају извршити.⁵⁶

На лијевој обали Зете тога дана било је само повремене артиљеријске ватре. На десном крилу, пак, према батаљонима 10. бригаде, Њемци су такође прешли у одбрану. Послије више узастопних напада батаљонима 10. бригаде пошло је за руком да ослободе В. Загреду и Њемце одбаце ка Сушици, али Вукову главицу и Ладов дуб, на десној обали ове рјечице ипак нијесу успјели да заузму.

Главни напад њемачких снага усмјерен је на 1, 2. и 3. батаљон 6. бригаде. Први и 2. су упоредно бранили своје положаје и одбијали све непријатељеве јурише. Успјели су да очувају своје положаје, али нијесу могли непосредније да помогну 3. батаљон, који је био најјаче притиснут.⁵⁷

Користећи такву ситуацију Њемци су извршили продор ка Пјешивачком Долу (на карти: Долови), у намјери да изманевришу Обадов бријег. Друга чета 3. батаљона, из друге линије, привучена је на предњи крај и из покрета уведена у борбу. Батаљон је тада неколико сати одолијевао тешким насртајима надмоћног непријатеља. „Са обадвије стране употребљаване (су) бомбе, бајонети, кундаци, пушчане цијеве, а било је и хватања укоштац и дављења непријатеља голим рукама”.⁵⁸ У једном противнападу 2. чете, кад јој је било угрожено крило, пао је политички комесар чете Сретен Вујадиновић, који је замјењивао и рањеног командира чете, са још два истакнута борца, али ни то није умањило борбену

⁵⁵ Зборник докумената, III, 8, 252.

⁵⁶ Исто, 251.

⁵⁷ Душан Марковић у наведеном чланку (Шеста бригада, 665) наводи да су повици бораца 3. батаљона: „Напријед другарски Први” и „Нагари другарски Први” тјерали сузе на очи бораца 1. батаљона, јер су односи бораца ове двије јединице били изузетно добри.

⁷⁸ Радун Мићковић, *Сретен Вујадиновић*, Шеста бригада, 651.

спремност чете, а нарочито батаљона у цјелини. Напротив, сви су једни друге храбрили да истрају и да освете пале другове. И корпусна артиљерија, која је учила да је батаљон у кризи просто је „запалила наш предњи крај”.⁵⁹ Тако је 3. батаљон издржао најјачи притисак и Принудио непријатеља на повлачење. Али је и сам комплетан заноћио на положају, очекујући нов напад.⁶⁰

Напад од 22. новембра не само да није довео до неког рјешења, већ је наговијестио коначни слом њемачког напада на овом правцу. Због тога је командант Групе армија „Е” генерал фон Јер био принуђен да допутује авионом, ноћу 22/23. новембра из Сарајева у Подгорицу. Послије упознавања са ситуацијом, у штабу 21. корпуса, закључио је да је операција на правцу Даниловград-Никшић безизгледна. Ипак, није је прекинуо, али је наредио да се оспособе мостови ка Биочу и на тај правац упути нова јака борбена група, која би обезбиједила пробој корпуса преко Матешева и Колашина. Истовремено је наређено штабу 91. армијског корпуса, који се повлачио од Косовске Митровице, да се задржи у рејону Сјенице и Пријепоља, а своју 22. дивизију да упути преко Бродарева, Бијелог Поља и Мојковца, да помогне извлачење 21. брдског армијског корпуса од Подгорице.⁶¹

На одлуку да се промијени правац повлачења 21. корпуса утицала је и околност што је ослобођењем Леденица, а затим и читаве Боке Которске, правац преко Никшића и Грахова лишен обезбјеђења од морске обале. А то што напади ка Никшићу нијесу обустављени одмах, требало је да обезбиједи што је могуће дуже тајност промјене правца даљег дејства, а и вријеме за израду мостова код Биоча.⁶²

У духу ове одлуке, ка Биочу је ангажована 297. дивизија, а 181-ва, са појачањима, и 23. новембра наставила је нападе уз долину Зете.

„Пошто им није успио маневар на правцу Пјешивачког Дола, Њемци су сада покушали нови, преко Фрутка и Творила. Главни удар су још више сузили, нападајући спој 3. и 4. батаљона 6. бригаде, на десној обали Зете. Уз подршку јаке ватре артиљерије у први мах су успјели да потисну лијево крило 3. батаљона. Овом је, међутим, подржаном артиљеријом 2. корпуса и бочном ватром

⁵⁹ М. Петровић, н. чл. 590; Трифуновић, Бабац, н. чл., 73.

⁶⁰ Дневник 2. батаљона, биљешка за 22. новембар; Марковић, Шекуларац н. чл., 543; Р. Ивановић, н. чл., 564.

⁶¹ Дневник Групе армија „Е”, биљешка за 23. новембар 1944; *Завршне операције*, 238 и *Ослободилачки рат*, II, 395.

⁶² Пишући о овим догађајима Ратко Парезанин (н. д., 87, 88) каже како у повлачењу преко Албаније, до Подгорице, Њемцима није ни длака с главе фалила, а да им „ни доцније никакве веће запреке није било, кад се коначно дошло до повлачења, што је очигледно нетачно. Сем тога, Парезанин тврди да је Павле Ђуришић наговорио Њемце да крену у пробој преко Колашина, предочавајући им велику помоћ коју ће им његови четници на томе правцу пружити. Да Павла није било, наводи даље Парезанин, Њемци не би ни покушали да праве мост код Биоча, јер је неки мајор, инжењерац, увјеравао Лера да је то немогуће. А кад је, уз Павлову помоћ, изграђен један мост за технику а други за пјешаке, тај мајор је Парезанину рекао да је у војводи Ђуришићу изгубљен генијални инжењер.

вине батаљона са Обадовог бријега успјело да поврати своје положаје, и е помогне десном крилу 4. батаљона да одбрани своје.⁶³

Око подне Њемци су сву ватру своје артиљерије усмјерили на Обадов бријег жушали да директним нападом на овај гребен постигну оно што нападом на па нијесу успјели. Тако се у поподневним часовима „поновила ситуација од гходног дана“. Наиме, притисак њемачких снага био је толико јак да су се цњи дјелови 3. батаљона повукли нешто уназад а непријатељ је успио да ова котом 404. Али, то је само најистуренији дио Обадовог бријега, којим су пуно доминирали нови положаји 3. батаљона. Због тога то за непријатеља и ! био успјех вриједан толиких напора. Поготову што је и 2. батаљон предвече 14ао притисак ка Ржишту, истина, тога дана без нарочито успјеха, али довољца непријатеља упозори да му даљи продор неће бити дозвољен.⁶⁴

Стварно, Њемцима је предвече тога дана било сасвим јасно да од евенпног продора на овом правцу нема ништа и да им је сад преостало само да Зилизују одбрану, како би онемогућили партизанским снагама да продором зчно од Даниловграда угрозе непосредну позадину снага које су кренуле у бој новим правцем, преко Биоча. Наставак борби око Обадовог бријега, иако ма жесток, више је био мотивисан жељом да се прикрије ова промјена правца боја, него ријешеношћу да се продор ка Никшићу ипак оствари.

Двадесет четврти новембар прошао је углавном без борбе. Само се арзерија повремено оглашавала. Али ни то није донијело непријатељу спокоја. Јдвече је партизанским јединицама стигло наређење штаба ПОГ-а за тивнапад, с циљем да се непријатељу, не само не дозволи никакав предак, и да се његове снаге одбаце са положаја Орашје, Ржиште, к. 404, Фрутак, 1ета.

Главнину 10. црногорске бригаде и 2. батаљона Зетског одреда, који су били линији Сук-Плана-Коравац-Заграда, требало је да подржава 2. батерија 2. изиона (свега 2 топа), а 6. бригаду и 1. батаљон 5. бригаде двије батерије ^ивизиона и 1. батерије моторизованог дивизиона корпусне артиљерије. Једна бица била је истурена код села Купинова, да туче њемачку осматрачницу на илу. Иако је то било свега 15 оруђа, с обзиром на добре ватрене положаје з су имала и, код јединица 2. корпуса први пут тако добро снабдијевена да тицију није требало штедјети, ова оруђа су била веома ефикасна и успјешно се супротстављала више него три пута бројнијој непријатељевој артиљерији

адун Мићковић пишући о борбама око Фрутка (Шеста бригада, 560), каже: „Издржали смо ш два тешка дана. Нарочито је било критично 23. новембра, кад нас је њемачка артиљерија од тра сатима непрекидно засипала тешким гранатама. Око нас је земља била изрована, камење шљевено, стабла раскомадана. Још једанпут смо преживљавали прави пакао. Али ни наша отиљерија није остала дужна. Са блиског одстојања гледали смо како камење лети на све стране, а положајима наших противника, а црни дим прави копрену изнад њихових шанчева“; М. Петровић, чл. 590.

невник 2. батаљона 6. бригаде; Марковић, Шекуларац, н. чл., 543; Р. Ивановић, н. п., 564; Трифуновић, Бабац, н. чл., 74.

(око 50 оруђа). До тада на овом фронту ангажована енглеска артиљерија била је у повлачењу за Дубровник.⁶⁵

Напад партизана почео је артиљеријском припремом рано изјутра 25. новембра. Њемци су били двоструко изненађени. Прво, партизани су обично нападали увече, а сада то чине ујутро. Друго, до сада су се партизани овдје бранили дванаест дана и, по увјерењу Њемаца, били јако заморени и због бројних губитака ослабљени, па су били у стању да предузимају само локалне против-нападе, а сада прелазе у општи напад. Чак и са артиљеријском припремом. Па ипак, Њемци су се припремали за прелазак у одбрану, јер им ситуација није допуштала да се повуку са садашњих положаја, када је напад преко Биоча тек почињао. Због тога су испољили велику жилавост у одбрани. Користили су у ствари већ раније припремљене положаје. Тако крилне партизанске јединице нијесу ни постигле неки успјех. Десета бригада није успјела да потисне Њемце из Орашја и са Вукове гомиле. Те положаје је бранила 964. бригада, која је увече ојачана и једним батаљоном Штајерерове групе из Спужа. Исто тако ни 1. батаљон 5. бригаде није успио да овлада Богићевићима и Секулићима. Па ипак, снажан притисак ових јединица онемогућио је Њемцима маневар и јачање снага на тежишту дејстава, у захвату комуникације.

Артиљерија 2. корпуса је добрим дијелом неутралисала њемачку. Уништила је неколико оруђа и њихових посада, а затим и врло прецизно тукла њемачку пјешадију: у рејону Ржишта 363. пук, према Обадовом бријегу 222. физиљирски батаљон, а у Фрутку 222. допунски батаљон и дјелове Штајерерове групе. А када су батаљони 6. бригаде кренули у напад, њемачке снаге се нијесу пасивно браниле. Читаво прије подне смјењивали су се јуриши једне и друге страна. Иако нијесу имали изгледа да одбаце партизанске јединице, Њемци нијесу напуштали

⁶⁵

Девентаестог октобра 1944. године, Врховни штаб обавијестио је штаб 2. корпуса да ће у Дубровник бити пребачена тенковска бригада, велика количина оружја и 200 камиона, да би се тај материјал транспортовао за Никшић, Гацко и Санџак. Три дана касније штаб корпуса је обавијештен да ће се у Дубровник искрцати и три енглеске батерије. А 10. новембра, корпусу је јављено да дивизиони који пристижу из Италије улазе у састав корпусне артиљерије, па штаб корпуса може њима да располаже и користи их.

Енглези су, затим, у више махова тражили да се у Дубровник искрца и око 500 пјешака, ради заштите ове артиљерије. Тито је оклијевао да то одобри, јер је сматрао да то за безбједност артиљерије није неопходно, али, пошто су Енглези условљавали даље слање помоћи овим одобрењем, дао га је, најзад 24. октобра. Истовремено је наредио да Влатко Велебит шеф југословенске мисије у Лондону, скрене пажњу Енглезима да је незгодно слање материјала условљавати оваквим одобрењем, јер су то ипак двије различите ствари.

Штаб корпуса је, изгледа, схватио да се наведено одобрење за коришћење артиљерије односи и на енглеске батерије па их је користио у борбама око Леденица и Никшића. Међутим, штаб корпуса није могао да прати енглеску штампу, нити је знао што се тамо говори о овој артиљерији. Стога је био изненађен када је 19. новембра, добио телеграм Врховног штаба по коме се Енглези мијешају у наше ствари, узимају у заштиту усташе и четнике и онемогућавају нашу власт. Штаб корпуса је одговорио да је искрцано укупно: 24 топа 105 мм, 6 топова 76 мм и по 4 противтенковска и противавионска топа, са укупно 2.000 људи. Од тих топова 12 је било ангажовано код Никшића, 10 код Леденица, а остали су у Дубровнику. По сазнању штаба корпуса Енглези се коректно држе и самостално не предузимају ништа. Штаб корпуса је био упознат само са одобрењем за искрцавање али не и са одобреним бројним стањем.

Ипак, 23. новембра штаб корпуса је укорен што је енглеске батерије довео у Никшић, без одобрења, „тако да сада грме целом свету да они ослобађају Црну Гору и Херцеговину“. Због тога су ове батерије враћене у Дубровник. А због тога је и 2. далматинска бригада упућена у Дубровник „да запоседне град и онемогући провокације разних непријатеља“. Требало је, дакле, да отклања последице таквог понашања Енглеза (Зборник докумената, II, 14, 344, 350, 357, 364, 438, 447, 448).

ни сопствене положаје. Око подне, пак, командант 363. пука предузео је један, готово очајнички покушај, да на челу свог 2. батаљона обиђе Ржиште са запада и угрози партизанске снаге у селу и на Обадовом бријегу. У почетку је чак имао успјеха. Потиснуо је 3. чету 1. батаљона. Међутим, главнина 1. батаљона, који је пред зору привучен близу Ржишта, врло вјешто је парирао непријатељу. Обухватио је лијеви бок њемачког батаљона и обезбиједио наслон на свој 2. батаљон. Тим маневром овај непријатељев батаљон је опкољен и изложен убитачној ватри^А са положаја који су потпуно доминирали њемачким.

Иако је трпио тешке губитке, њемачки батаљон је чинио велике напоре да ое извуче из обруча. Међутим, стално је сузбијан, а његови положаји сужавани. Најјаче борбе вођене су између 16 и 17 часова, кад је батаљон извршио посљедњи, најснажнији, али узалудни покушај да се извуча. Борба се ипак продужила до касно у ноћ. Утихнула је тек око 23 часа када је овај њемачки батаљон у ствари уништен. Он је у овом смјелом али ризикантном покушају просто изгорио. То вече погинуо је и командант 363. пука.

Овом успјеху 6. бригаде допринијела је и једна варка. Наиме, близина противничких пјешадијских дјелова омогућила је бригади да, подражавајући Њемце, ракетама да знак њемачкој артиљерији да туче сопствену пјешадију. Тако је знатан дио њемачких граната, намијењен дјеловима 6. бригаде, тукао 2. батаљон 363. пука. А о пожртвовању бораца 1. батаљона говори и наведени запис Душана Дуке Ђукановића: „Сјећам се једног нашег противјуриша“, пише Букановић. „Упадамо у њихове (њемачке - М. Ђ.) положаје, натјерамо их на повлачење... Један наш борац, Зелен Вуковић, узима заробљени њемачки 'шарац' и са њим у јуришу гине, а борац Василије Драгићевић узима исти 'шарац' из руку погинулог друга, иде напријед и гине. Костадин Ђуришић, трећи борац заредом, узима тај уклету 'шарац' и са њим само који минут касније, такође гине“.

Успјех код Ржишта подстакао је и остале снаге 6. бригаде да разбију остатак 363. пука, 222. физиљског батаљона и 222. допунског батаљона, од Обадовог бријега до Фрутка. Непријатељ се повукао ка Тулици, Орјој Луци и Боги^Иевићима, пошто су му јединице више него преполовљене. Бем је то вече записао у свој Дневник: „Пук (363. - М. Ђ.) делимично разбијен. Командант пука мајор Босе (Bosse) погинуо, велики сопствени губици“. Трифуновић и Бабац, у наведеном чланку кажу: „2. батаљон 363. пука био потпуно уништен а друге јединице пука изгубиле око 60% своје борбене вредности“.⁶⁶ Испред нове њемачке одбрамбене линије остали су одсјечени појединци и групе који су наредних дана пали у руке партизана. А у рејону Ржишта мјештани су сахранили 100 њемачких војника. Триста шездесет тре^Аи пук морао је у Даниловграду да се реорганизује и попуњава.

Тако су се послје дванаестодневних борби сви нашли на почетним позицијама. Истина, у знатно друкчијем саставу, с обзиром на ангажована појачања, али и с обзиром на велике губитке, који су, по нашим изворима изгледали овако: 3.100 непријатељских војника избачених из строја, док је 6.

⁶⁶

Трифунуовић, Бабац, н. чл., 77.

бригада имала 50 погинулих и 279 рањених бораца, али су и остале јединице имале велике губитке.

Од реорганизованог 363. пука формиран је само један батаљон од двије стрељачке и једне тешке чете.⁶⁷ Будући да је код Рисна и Леденица на сличан начин уништен 334. пук 181. дивизије, ова дивизија је сведена на свега два батаљона, па је и њој предстојала попуна, да би, са ојачањима, могла одиграти улогу заштитнице 21. брдског корпуса, на његовом новом правцу пробоја.⁶⁸

Током септембра и прве половине октобра њемачки гарнизони у Никшићу и Матешеву били су угрожени од јединица ПОГ-а и 3. дивизије 2. корпуса. Мада су за Њемце то биле значајне тачке на евентуалним правцима повлачења и ихових снага из Албаније и Црне Горе, морали су их напустити: Никшић због немогућности даљег опстанка посаде у њему, а Матешево због потребе да се ојачају окупационе снаге у рејону Скадра. Њемачка Врховна команда, а ни команда Југоистока или Групе армија „Е“, тада нијесу инсистирале на избору и обезбјеђењу сличних објеката на евентуалним правцима повлачења. Још увијек су полагали наду на могућност повлачења долином Вардара и Мораве, затим преко Краљева и Ужица, односно преко Косова и Метохије, па лимском долином ка Дрини. Сем тога, сматрали су да им ни накнадно отварање правца преко Никшића за Мостар, с обзиром на невелику дужину и релативно мале партизанске снаге које би могле да га бране, као и на могућност обезбјеђења снагама из Боке Которске и прихват снага из Херцеговине, не би представљало велику тешкоћу. Али, кад је почетком новембра постало актуелно питање избора правца повлачења, ситуација је била знатно измијењена. Вардарско-моравски правац био је изгубљен. Правац преко Краљева и Ужица могао је да послужи за извлачење само дијела снага, које су, уједно, служиле и као бочно обезбјеђење. Велики дио снага морао је да се повлачи преко Косова и Метохије за Санџак и даље ка Дрини, а помоћне снаге, намијењене за десно крило новог распореда на источним границама НДХ, тј. 21. брдски армијски корпус са ојачањима, да бира између правца Подгорица-Никшић-Мостар и Подгорица-Колашин-Бијело Поље, односно Пљевља. Пошто је овај други цијењен као тежи, јер је знатно дужи и заобилазан, с обзиром да је крајње одређење корпуса био Мостар, а водио је тешким планинским земљиштем, избор је пао на правац преко Никшића. Што је вријеме више одмицало, предности овог правца су, међутим, бивале све мање. Ослобођењем Грахова и гарнизона сјеверно од Леденица крајем октобра, а затим блокирањем Леденица и Рисна и сталним нападима на ове гарнизоне, све је мање било изгледа да ће снаге из Боке Которске моћи да подрже и олакшају повлачење 21. корпуса. С друге стране Врховни штаб НОВЈ на вријеме је упозорио штаб 2. корпуса да треба порушити и запријечити комуникације које би непријатељ могао да користи при повлачењу, па су јединице корпуса имале довољно времена да овај дио одбрамбених припрема добро изведу. Истина, при уређењу земљишта за одбрану, претежни

⁶⁷

Б. Ђуричковић, н. чл. 115.

⁶⁸

Наведена релација 5. бригаде; Дневник 2. батаљона 6. бригаде; *Н. Јовићевић*.

о посла обављен је на рушењу и запречавању, а много мање, чак готово ита, на фортификацијском уређењу одбрамбених положаја. Та врста радова е била у пракси наших јединица ни раније, добрим дијелом под утицајем здиције старе црногорске војске. Али не само тога. Јединице НОВЈ су водиле зтежно маневарску, покретну борбу, а до тада врло ријетко одсудну одбрану дужи рок. Па ипак, овдје је партизанским јединицама ишла на руку околност о су им положаји свуда доминирали над положајима нападача, и то чак на гавој дубини до Никшића. А каменито тло је само по себи пружало обиље за- на и могућности да се закони импровизују.

Конфигурација земљишта је и на други, још пресуднији начин поговало аниоцима. Нападни правац је, наине, био стијешњен Гарчем и планинским енцем на сјевероисточном ободу Бјелопавлићке равнице и каналисан непос- цно у захвату комуникације Данилоград-Никшић. Тако сужен правац је могао се брани и мањим снагама, а нападачу није пружао могућност да цјелисходно зтријеби расположиве снаге и средства. Са тако доминирајућих позиција и атно малобројнија партизанска артиљерија могла је успјешније да дејствује и ље да се користи. А чинејница да је та артиљерија била релативно јака имала повољно морално дејство, јер је охрабривала борце који су годину дана говали готово без артиљеријске подршке.

На морал бранилаца је врло повољно утицало и то што су готово редовно)билно снабдијевани муницијом и храном, а исто тако и околност што је њихова (фтизанска) авијација била не само активна, него и апсолутни господар неба ц бојиштем. Наравно, значајан морални подстицај имало је и сазнање да то пријатељ бјежи из Црне Горе, да је највећи дио Црне Горе, а и Југославије, главним градом Београдом, већ слободан. Све је то помогло да браниоци црже дванаест дана борбе које спадају у најтеже одбрамбене бојеве током гавог народноослободилачког рата у Југославији. То, у цитираним написима гичу и неки учесници битака на Неретви и Сутјесци, а њима заиста треба ровати. О томе рјечито говоре и бројни подвизи појединаца и јединица који навођени током анализе ових борби. Али и признања непријатеља, који није /10 да су му овдје успјеси били сувише мали, а губици врло велики.

Тај непријатељ је, иначе, у ову борбу ушао превише самоувјерен. Није чекао прикупи све снаге предвиђене за напад, увјерен да ће и расположивим, иначе цмоћним, снагама моћи овај задатак брзо да изврши. Чак га ни почетни неуспјеси есу подстицали да то увјерење битније измијени. Појачања су му пристизала ово за све вријеме борби и одмах увођена у окрштаје, јер је задатак све више затан као питање опстанка. Тиме се објашњава њихова упорност у овим борбама, е је, како се показало, могао да обустави само најодговорнији генерал, командант /пе армија „Е“, фон Јлер, пошто је и њему, као и команданту 21. корпуса и коман- нту 181. дивизије, постало јасно да су наишли на непробојни бедем. У узалудним порима да тај бедем сруше, изгубили су много снага и времена.

Шеста црногорска бригада са ојачањима, пак, постигла је велики успјех у јтежој борби на свом једногодишњем ратном путу и тиме заслужила велико изнање - похвалу врховног команданта.